

HITLER: 'VEGETARIËR' en 'ASCEET' ?

Peter Van Keymeulen

Niemand uit de twintigste eeuw heeft de mensheid zo beziggehouden als Adolf Hitler. Na zijn ondergang nam dat eerder toe dan af. Hij appelleerde aan krachten in de menselijke natuur die onder bepaalde omstandigheden, crisis, oorlog, algemene frustraties, naar boven komen spoelen en die dan in een verheerlijking van geweld, fanatisme, hardheid, in een fiere machohouding of welke terminologie men ervoor bedenkt, een legitimatie-ethos vinden. Hij appelleerde aan het verborgen verlangen tot negatie van alle waarden, een verlangen dat als een schaduw het daglicht van dit bestaan begeleidt, al volgde de massa hem in de waan dat uit de schaduw het ware licht te voorschijn zou komen. In die zin kon het verschijnsel Hitler de afgelopen halve eeuw nog geen voltooid verleden tijd worden, al neemt voor een jongere generatie zijn negatieve aantrekkingskracht gaandeweg af. De wereld kon dit lijk niet begraven. Hij groeide voor miljoenen, zeker ook in Nederland, postuum uit tot het standaardmodel van het kwaad. Zo kwam hij ook terecht in de fantasie, omdat het kwaad een magische fascinatie uitoefent op de menselijke verbeelding. (H.W. von der Dunk) (1).

2

Inleiding

Hitler blijft fascineren (2). Over hem en over de tweede wereldoorlog is er een niet aflatende, groeiende hoeveelheid aan publicaties. Hij was immers een unicum in de Duitse geschiedenis (3). Ongeveer alles wat hem betreft, wekt belangstelling en is tenminste aanleiding voor nog een artikel en zelfs voor een boek. Bepaalde aspecten van zijn persoon, van zijn gedrag en gewoontes, komen soms gericht onder de aandacht. Vegetarisch eten is meer dan ooit een thema binnen de ecologische gedachte en in de ethische discussie rond dierenwelzijn (4) en in bijkomende orde in het gezondheidsdebat over voeding (5). En wat dan als Hitler zelf een soort vegetariër was? Op internet wijdt de Engelse Wikipedia er zelfs een uitgebreid item met veel bronvermeldingen aan en lopen er discussies rond Hitlers vegetarisme (zie verder).

Maar Hitlers vegetarisme (en geassocieerde zaken als roken en alcoholgebruik) vormt slechts een kleine voetnoot in zijn geschiedenis, zoals behandeld in

de oudere grote biografieën (6). Zijn vegetarisme wordt zonder veel meer vermeld.

Ian Kershaw, die een recente zeer uitgebreide biografie – beschouwd als voorlopig standaardwerk (7) – schreef, heeft toch twee verwijzingen naar Hitlers vegetarisme in het tweede deel – naast een beperkt aantal in het eerste deel -- van zijn werk. Hij schrijft het zo: ‘Hitler at zoals altijd strikt vegetarisch.’ (8). En dat was tijdens Hitlers verblijf in de Wolfsschanze, zijn hoofdkwartier in toenmalig Oost-Pruisen (nu Polen) tijdens de Duitse aanval op de Sovjet-Unie in de zomer van 1941. En hij vermeldt nog Hitlers uitspraak over het ongezonde van vlees eten en noemt het vegetarisme van Hitler een van diens stokpaardjes tijdens tafelgesprekken (9). En om de geïnteresseerden toch iets meer te gunnen, verwijst hij in het eerste deel naar een specialistische studie over Hitler als patiënt: ‘Voor Hitlers latere, strikt vegetarische eetgewoonten en de diverse verklaringen die anderen hiervoor gaven, zie Schenck p. 27-42.’ (10).

De Russische Geheime Dienst hechtte belang aan de voedings- en drinkgewoonten van Hitler in het door hen geredigeerde Het Boek Hitler (11). In Kershaws meer uitgebreide - we zouden durven zeggen ernstiger en degelijker - studie over Hitler, komt dus zijn vegetarisme zelden en dan nooit breedvoerig aan bod. Dat Hitler vegetariër zou geweest zijn, lijkt dus enkel van belang voor vegetariërs zelf.

De boeken van vooral Werner Maser maar ook van John Toland brengen veel basismateriaal aan. Maser wordt dikwijls uitgebreid overgenomen in een aantal studies, ook in het reeds vermelde specialistische werk van Schenck. Maar deze laatste brengt uiteraard ook veel nieuwe gegevens aan vanuit medische hoek. De samenstellers van Het Boek Hitler noemen zijn werk echter onbetrouwbaar omdat Schenck een gewezen SS-arts en nazi was en dus een trouwe volgeling van Hitler (12). Het boek van John Toland heb ik uitgebreid geciteerd omdat hij veel details over Hitlers vegetarisme en andere zaken vertelt. Hij is dan ook de meest anecdotische biograaf. Volgens een recensie vormt het boek een grabbelton (*Fundgrube*) van feiten waarbij interpretaties ontbreken (13). Maar hij steunt nogal eens op Maser, niet altijd met bronvermelding. Hitlers voedingsgewoonten zijn echter kernachtig samengevat in de noten bij Het Boek Hitler, dat ook veel put uit Masers boek (zie verder).

Maser, Schenck en Het Boek Hitler halen ook veel uit de Tafelgesprekken-protocollen.

Een oorspronkelijk Nederlandstalig werk is dat van P.F.M. Fontaine. Zijn boek (14) vormt ook een ‘grabbelton’ maar ik heb twijfels bij zijn betrouwbaarheid voor een aantal zaken. Hij geeft wel - in tegenstelling tot andere biografieën - een uitgebreidere analyse van Hitlers motieven voor diens vegetarisme.

Hitlers evoluerende voedingsgewoonten.

Die voedingsgewoonten kunnen we opdelen in drie periodes: eerst de niet-vegetarische tot na de eerste wereldoorlog, dan een overgangperiode met een beperkt aanbod en periodiek sterk wisselvallige vegetarische voeding tot 1931 en daarna consequenter vegetarisch met uitzonderingen.

Hitler was zeker geen vegetariër vanaf jonge leeftijd. Zijn voedingsgewoonten in zijn jeugd hingen af van omstandigheden en van zijn financiële toestand (zie verder voor het citaat). Worst, brood en melk waren zijn gewoon voedsel in zijn Weense jaren rond 1910 (15). Hij leefde toen een tijd sober in een mannenhuis, dronk niet en rookte slechts af en toe een sigaretje (16). In zijn Weense periode leed hij soms gebrek, was dan ondervoed en als hij manisch opging in werk aan schetsen en aquarellen, leefde hij van melk, brood, boter en gebak. Zijn voeding was er eenzijdig met nadruk op koolhydraten. Waarschijnlijk leed hij toen aan ondergewicht (17). Tijdens Wereldoorlog I aan het front, in tijden van extreme voedselschaarste, werd er honden- en kattenvlees gegeten en Hitler zou een voorkeur voor kattenvlees gehad hebben maar nog liever at hij een geroosterde boterham dik besmeerd met honing of jam (18). Hij gold bij zijn omgeving toen als zonderling, omdat hij alcohol en tabak, vrouwen en bordelen meed (19). In zijn Münchense jaren vóór zijn gevangenisverblijf, zou hij zich onthouden hebben van vlees (maar niet van een literpint - *ein Maß* - bier). In dit opzicht was hij zo goed als een geheelonthouder: *nahezu abstinent*. Na het gevangenisverblijf typeert Schenck hem als *einem gemilderten Vegetariër tot 1931: Er aß bis zu diesem Zeitpunkt im allgemeinen sehr bescheiden, wenn er auch manchmal von einer unbegreiflichen Naschsucht (snoeplust) befallen wurde, ...* (20). Een van de keerpunten in zijn houding tegenover voeding was een gevolg van de gevangenschap in 1924 na de mislukte putsch. Hij evolueerde van dan af naar een consequenter vegetarisme. Tijdens die gevangenschap zelf was er zeker geen sprake van vegetarisme: hij werd verwend o.m. door sympathiserende dames met zoetigheid, waardoor hij verdikte. Na het einde van zijn gevangenschap met Kerstmis 1924 deed hij zich bij de familie Hanfstaengl tegoed aan de klassieke kalkoen en aan zijn favoriete Weense gebak maar dronk bijna niet van de wijn. Hitler vertelde dat hij sinds zijn vrijlating vlees en alcohol van het menu had geschrapt om af te vallen. Hij had zichzelf aangeprept dat alcohol en vlees slecht voor hem waren. 'En met het fanatisme dat hem eigen was', zo vervolgde Hanfstaengl, 'verhief hij dit tenslotte tot een dogma en nam hij voortaan alleen nog vegetarische maaltijden en alcoholvrije dranken tot zich'. (21). Hitler hechtte nogal wat belang aan zijn gewicht, dat hij nauwkeurig in het oog hield, vooral als hij diende 'op te treden' en redevoeringen te houden. Hij kon dagen weinig eten en zoetigheid mijden. Dat was voor hem een politieke zaak want een overvoede redenaar zou slecht overkomen bij het publiek (22). In deze periode (1929) at hij in een restaurant gebonden erwtensoep, forel met

aardappelen en verse boter en fruittaart, en zei tegen de dienstster dat hij daar alles at, behalve echt vlees, maar bovenal hun levernoedels en forellen (23). Hij at ook nogal eens in de Münchense, volgens Schenck vegetarische, 'Bavaria Osteria' (24).

Het keerpunt van een meer consequente bekering tot het vegetarisme was de zelfmoord op 18 september 1931 van zijn nicht Angela jr. 'Geli' Raubal (25), in die tijd zijn geliefde. Volgens het getuigenis van Mevr. Hess zou hij pas na haar dood vlees eten radicaal gemeden hebben, 'behalve levercroquetjes' (26). De dagen onmiddellijk na haar dood weigerde hij zelfs een speciaal voor hem klaargemaakte lievelingsschotel spaghetti. Een paar dagen later in een hotel onderweg weigerde hij bij het ontbijt ham te eten en zei tegen Göring: Het is of je een lijk eet! Maar voorheen zou hij zich reeds af en toe tot het vegetarisme bekend hebben (in 1911 zou hij zich genezen van maagklachten door een dieet van fruit en groenten), maar pas na dit drama was hij radicaler daarin geworden. Maagklachten ('na iedere maaltijd...pijn') zetten hem aan tot een zelf in elkaar geknutseld vegetarisch dieet en hij leerde uit ervaring welke spijszen hem beter afgingen (27).

'Opeens! Voor die tijd at hij wel vlees. Het is moeilijk te begrijpen en te verklaren.', zei Mevr. Hess. (...) 'maar voortaan weigert hij vlees te eten, ook al beklagt hij zich daar meer dan eens over. 'Daarvan moet een mens leven...Hoe kan ik daarbij in leven blijven?' vraagt hij in 1935 al aan Albert Speer. Desondanks scharrelt hij nog een jaar door met een door hem zelf samengesteld dieet waarvan allang bewezen is dat het ontoereikend is. Sinds 1931 is hij consequent vegetariër. Hij, die tot dan toe verhoudingsgewijs veel vlees at en bier dronk, die sinds 1914 geen inspanningen vermeed, die over een verbazingwekkende kracht beschikte in zijn rechterarm en die in staat was een hele dag redevoeringen te houden zonder duidelijke vermoeidheidsverschijnselen te vertonen, doet nu consequent afstand van dierlijke eiwitten uit vlees en slachtvet.' (28).

Schenck vindt deze ommekeer *psychologisch unklar*, door de dood van Geli Raubal niet verklaard, noch omwille van een mogelijk schuldgevoel bij Hitler noch omdat Geli Raubal vegetariër was, want dat was ze niet. En Hitler verzette zich tegen een lijkschouwing, die ook niet zou plaatsgevonden hebben, waarbij Schenck verwijst naar een bepaalde getuigenis en zijn eigen onderzoek. Hij merkt op dat dit voor Hitler, die toch aan bloed en uiteengereten mensen gewoon geweest was, een zeer bijzondere impact gehad moet hebben: *besonderes berührt* (29). En hij typeert Hitler niet als een 'strengere' vegetariër maar wel als een 'extreme' *weil er Fleisch nicht nur aus Vernunft und Gesundheitsgründen, sondern auf tiefverborgenen haßvollen (!) Emotionen afwees* (30).

In de zomer van 1933 bereidde de kokkin van de Berghof (zijn buitenverblijf in de Beierse Alpen bij Berchtesgaden op de Obersalzberg boven Salzburg),

Angela Raubal, zijn halfzuster, een Oostenrijkse schotel die niet gewaardeerd werd door een jongen, die gast was op de Berghof: snijbonen in een saus van melk, meel en 'een massa suiker' (31).

Op de Berghof waren er altijd twee soorten menu's: vegetarisch voor Hitler en zijn naäpers en niet-vegetarisch voor de gasten (32). Er werd ook een serre gebouwd om de keuken van Hitler op de Berghof gedurende de oorlog van verse groenten en fruit te voorzien (33). In de nieuwe Rijkskanselarij (Berlijn, voltooid in 1939) nam hij een ontbijt van 'twee kopjes melk, maximaal tien beschuitjes en verschillende partjes halfzoete chocolade.' (34). In april 1941 op de Berghof aten de gasten *Sauerbraten* (stoverij van gemarineerd rund- of ander vlees) en hield Hitler zich aan de vegetarische maaltijden. Deze werden gekookt onder supervisie van Dr. Zabel uit een naburige kliniek en opgewarmd in de keuken van de Berghof: 'Niets kon Eva (Braun, zijn vaste partner en minnares) ertoe brengen om zelfs maar iets te proeven van Hitlers dikke gruwel, havermeelsoep of gebakken aardappelen, ruim gedompeld in rauwe lijnolie. (...) De conversatie was (daarna) opgewekt en oppervlakkig, totdat Hitler abrupt reclame begon te maken voor het vegetariërsbestaan door een gedetailleerde beschrijving te geven van de gruwelen van een slachthuis dat hij onlangs in de Oekraïne had bezocht ... .' (35).

6

's Avonds at hij puree en tomatensalade en de gasten koud vlees. Heel laat kon er drank geserveerd worden, maar Hitler beperkte zich tot thee met appelgebak (36). In juni 1944 vertelde hij : 'De olifant is het sterkste dier; ook hij kan niet tegen vlees.' (37). Wat hem (naast de ongelooflijk talrijke medicijnen van Morell, de aardappels, het fruit en de groenten) in 1944 in leven hield, blijkt uit de lijst van levensmiddelen in een brief door M. Bormann bij H. Himmler besteld: knäckebröd, geroosterd brood, tarwevlokken, havervlokken, kiemdieet, druivensuiker, vitamines A en R, gistkiemen, endocrien zout, gedroogde rozenbottels of schillen van rozenbottels, minerale stof, lijnzaad, kamillethee en Titrozout (38).

Schenck meent dat Hitlers dieet hoe langer hoe armer en eentoniger werd en dat al van vóór 1939 (39). Zijn gebit was dermate aangetast door de grote inname van zoetheid dat hij moeilijk kon kauwen en zijn dieet daaraan aangepast werd (40).

Hitlers verdere motieven

Nog twee motieven voor Hitlers vegetarisme werden aangebracht: zijn gezondheid en de invloed van Richard Wagner. Tegenover een gowleider van de Nationaal-Socialisten met de veelzeggende naam Krebs (kanker, tijdens de kiescampagne van 1932) verklaarde Hitler zelf zijn 'veranderde levensgewoonten' uit zorg voor zijn gezondheid, omdat hij verwachtte vroeg te sterven aan kanker, want hij had o.m. last van maagkrampen en zag dit

als een voorbode van latere kanker (41). Hij had ook last van flatulentie, nog verergerd door zijn vegetarisch dieet (42). Hitler wou lang genoeg leven om zijn plannen te kunnen verwezenlijken: het veroveren van Lebensraum in het Oosten en het vernietigen van de joden. De klachten worden door J. Lukacs (43) eerder psychosomatisch genoemd en ook eens door J. Toland (44): 'mogelijk van nerveuze aard.' In Het Boek Hitler staat het zo: 'De darmkrampen van Hitler waren een gevolg van zijn vegetarische dieet en zijn gebrek aan lichaamsbeweging. Daar kwam de vernietiging van de darmflora bij door het vaak voorgeschreven Ultraseptyl. Met Mutaflor, een bacteriepreparaat, bouwde Morell (zijn lijfarts vanaf 1936) haar weer op.' (45).

Op advies van Dr. Morell (die vreesde dat het dieet van Dr. Zabel Hitlers kwalen zoals flatulentie enkel verergerde), stelde hij een speciale kok aan op de Berghof en dat werd de jonge Oostenrijkse Marlene von Exner (zie ook elders over haar). Haar enige klacht was Hitlers beperkte menu. 'Wat monotoon', zei ze tegen Traudl Junge (een van Hitlers secretaresses), 'om te leven van vegetarische soep, worteltjes, aardappelen en zachtgekookte eieren!' (46). Later werd een andere dieetkokkin aangesteld.

J. Lukacs ziet drie of vier keerpunten in Hitlers leven en één van deze zou in 1938 gesitueerd zijn met een drastische verandering van leefgewoontes: hij schuwde vanaf dan elke fysieke inspanning, veranderde eet- en drinkgewoontes drastisch, trok zich terug uit een uitbundig kameradenleven. Hij geloofde dat hij niet lang meer te leven had (47).

Richard Wagners historische theorieën zouden Hitlers keuze voor vegetarisme beïnvloed hebben (48). Daar wordt verder in de geraadpleegde boeken geen aandacht aan besteed. Schenck neemt uit Morells biografische gegevens enkel de invloed van Richard Wagner op Hitlers muziekvoorkeur en op zijn antisemitisme over (49).

'Wat zijn vegetarisme betreft, nog nooit heb ik bij wie dan ook verklaard gevonden waarom hij zo abrupt op een vegetarische levenswijze overging. Waarom zijn mensen vegetariër?', vraagt Fontaine zich af en brengt zelf eerst wat algemene redenen aan. Sommige mensen houden gewoonweg niet van vlees. Wie in (re)incarnatie gelooft en dus iets tegen dieren doden heeft, kan zich onthouden van vlees eten om die reden. Geen dieren eten kan teken zijn van het willen herstellen van de oorspronkelijke harmonie tussen mensen en dieren, harmonie die bij de schepping bestond (in het aards paradijs). De auteur sluit niet uit dat een herstellen van een harmonie na de dood van Geli Raubal bij Hitler meegespeeld heeft. Geen vlees eten, is zich buiten de sterfelijkheid en de dood plaatsen op het niveau van goden (met name de Griekse die geen menselijk voedsel aten). Het betekent ook zich enigszins buiten de mensengemeenschap plaatsen of die toch afwijzen. Afwijzen van vlees eten, is afwijzen van de dood (50).

Hitler en alcohol

Geheelonthouder is hij echter nooit geweest, maar ook hierin veranderde zijn houding vrij radicaal na Geli's zelfmoord. Hij bleef later doorgaans uiterst matig in alcoholgebruik (51). Hitler vertelde zelf dat hij eens zo dronken werd in zijn puberjaren dat hij naar huis moest gebracht worden. Daarna zwoer hij dat dit nooit meer zou gebeuren. En inderdaad, zelfs bij alcoholgebruik, bleef hij zijn zelfcontrole houden. En niet meedoen met alcoholgebruik betekent ook een 'afzweren van omgang met medemensen' (52).

'Na het eindexamen in Steyr (niet juist: Hitler deed geen eindexamen in de middelbare school van die stad) organiseerden we een groot feest. Het was de enige keer in mijn leven dat ik dronken ben geweest'. De groep had meer dan 1,5 liter lokale wijn verzameld. Hitler herinnerde zich niets meer van die nacht. Hij werd wakker gemaakt door een melkvrouw op weg van Steyr naar Karsten. Zijn diploma had hij verloren maar het werd in stukken gescheurd terug naar school gebracht, 'in enigszins vervuilde staat'. 'Het bleek dat ik in de bewusteloze toestand van dronkenschap het kostbare perkament voor toiletpapier had aangezien. Ik was beduusd.' En hij bleef er ook zeer beschaamd over. 'Ik beloofde mezelf dat ik nooit meer zou drinken, en ik heb mijn belofte gehouden'. Hij was toen 15 à 16 jaar (53).

8

Hetzelfde verhaal maar uitgebreider bij Maser (54): 'Het moet schooljaar 1904/1905 geweest zijn. Op het einde van het semester was er een groot feest en was er stevig gedronken. De volgende dag werd hij door een melkventster gevonden aan de kant van de weg. Zijn rapport was weg maar werd gevonden in 4 stukken, gebruikt als toiletpapier! 'In mijn gedachteloosheid (sic) had ik het verwisseld met closetpapier. Het was vernederend. Wat de rector heeft gezegd kan ik niet eens navertellen. Het was vreselijk. Ik heb een heilige eed gezworen dat ik nooit meer in mijn leven zou drinken. Ik heb een duplicaat gekregen... Ik schaamde mij diep! Meteen toen ik weer bij mijn hospita was informeerde zij: 'En, wat heeft hij tegen je gezegd?' 'Dat kan ik niet vertellen, mevrouw. Maar één ding kan ik u wel zeggen: ik zal in mijn leven nooit meer drinken. Het was beslist een les om mij nooit meer aan het drinken te krijgen ... '

Maar Hitler zelf vertelde uiteenlopende versies. Zijn secretaresse Christa Schroeder heeft van hem gehoord dat de viering na een eindexamen in een boerenkroeg gebeurde met veel Schnaps, waar hij erg ziek van werd en herhaalde malen op de mesthoop achter het erf moest overgeven. Hij vond zijn eindexamen niet meer, vroeg later een copie aan de schooldirecteur die hem het op de mesthoop gevonden, erg gekreukelde diploma toonde.

Fontaine noemt deze verhalen oorsprongsverhalen, die aantoonbare onjuistheden bevatten: 'Wat hij zijn secretaresse vertelde, zijn aetiologische legenden, oorsprongsverhalen, die, achteraf, op een dramatische wijze

duidelijk maken waarom een bepaald gegeven is zoals het is (in het geval van Hitler abstinentie van alcohol en tabak).’ (55). Schenck (56) geeft een kortere versie zonder vermelding van het diploma-incident (maar het komt uit dezelfde bron). En Schenck schrijft verder dat Hitler zijn belofte van nooit meer te drinken niet gehouden heeft.

Hitler verontschuldigde zich later over die dronkenschap met het argument dat men op een bepaalde leeftijd alles wou proberen.

Zum Wein hatte er keinerlei Verhältnis (57). Hitler had geen affiniteit met het gewoon genot van een goed glas (witte) wijn. Tot ‘grote ontsteltenis’ van de wijnkenner Hanfstaengel deed hij suiker in een glas kwaliteitswijn (58). Hij waardeerde toch meer een glas bier. Reeds voor zijn bekering tot het vegetarisme dronk hij zoete of gezoete witte wijn (59). ‘Niet lang geleden dronk ik voor de eerste keer in mijn leven een echt goede wijn, met een buitengewoon bouquet. Diegenen die er ook van dronken, zeiden dat ze te zoet was. Ik ken mensen die normaal lijken en zich plotseling op dranken stortten die op mij het effect van vitriool hebben.’ (60). In 1923 is er sprake van het drinken van een glas droge Johannisbirger (een Duitse witte wijn van hoog niveau) ‘na daar een flinke schep suiker in gedaan te hebben’ (61). Later tijdens zijn laatste uren dronk hij zelfs een zoete Tokayer (62). Hij aanvaardde het glas champagne van zijn legerstaf om de wapenstilstand met Frankrijk te vieren (1940) maar hief enkel zijn glas tot een toast aan de lippen en dronk er niet van (63). Melk bij het ontbijt en soorten thee (o.m. citroenbloesem) waren zijn gewone dranken. Zijn dagelijkse wandeling van een twintig minuten van de Berghof naar het Theepaviljoen, een vrijstaand rond gebouwtje met uitzicht naar alle kanten een eind verder in de bergen, was een tijd vast ritueel. Daar werden dan dranken geschonken. Tijdens de oorlogsjaren veranderde dit (64).

Na Stalingrad kende Hitler een depressieve periode waarbij hij tijdelijk veel dronk. De auteurs van Het Boek Hitler vermelden deze terughoudendheid (tegenover alcohol) pas op het tijdstip dat Hitler deze opgaf. Ze citeerden een verklaring van Linge (Hitlers secretaris en duivel-doet-al bediende) dat Hitler na de slag bij Stalingrad bij ieder middag- en avondeten een aanzienlijke hoeveelheid jenever of cognac dronk. Ze verzwegen echter dat hij bij het drinken nooit de controle verloor en het drinken ook al snel weer opgaf (65).

Hitler en het roken

Er bestonden in nazi-Duitsland tegengestelde opvattingen en acties rond het roken en tabak. Nazi-groepen hadden belangen in de tabaksindustrie. De SA had haar eigen sigarettenmerken. Luxeuzen fotoplakboeken over Hitler werden uitgegeven door de tabaksindustrie (66) en de winsten gingen deels ook terug naar de fotograaf Hoffmann en naar Hitler. En toch waren Hitler

en andere nazi-prominenten fanatiek tegen roken. Duitsland stond toen op kop in de strijd tegen het roken en veel hedendaagse antiroken maatregelen werden toen al in Duistland ingevoerd. In de propagandafotoboeken werd Hitler als een asceet voorgesteld: vegetariër, geheelonthouder en niet-roker (67).

‘Het roken gaf Hitler reeds als jongeman op, waarbij financiële overwegingen de doorslag gaven. Pas later ontwikkelde hij gesterkt door sterfgevallen in zijn vriendenkring en populair - wetenschappelijke beweringen, een consequent afwijzende houding ten opzichte van roken. Hij verbood het in zijn persoonlijke omgeving, steunde antirokencampagnes en het medisch onderzoek naar dit ‘gif’, maar verbood het uit politieke overwegingen niet geheel.’ (68).

Enkel van het roken heeft hij later (na zijn Weense tijd, zie hoger Kershaw en volgend citaat) een systematische afkeer gehad en zich daar consequent van onthouden. Hitler zegt in Wenen in grote armoede geleefd te hebben: ‘Ik leefde maandenlang zonder ook maar de geringste warme maaltijd. Ik leefde op melk en droog brood. Maar ik gaf dertig kreuzers per dag uit aan sigaretten. Ik rookte vijftig tot veertig sigaretten per dag. ...Op een dag bedacht ik dat ik van vijf kreuzers wat boter kon kopen om op mijn brood te smeren. Ik gooide mijn sigaretten in de Donau, en sinds die dag heb ik nooit meer gerookt.’ (69).

10

Toen hij het voor het zeggen kreeg in Duitsland, werd er in zijn aanwezigheid niet gerookt en Hitler was er zich van bewust dat er wel gerookt zou worden van zodra hij weg zou gaan. ‘s Nachts na een laatste stafvergadering op de Berghof in de lente van 1941 gaf hij eens ‘een zoveelste lezing over het kwaad van tabak’. Hij was het niet eens met zijn tandarts, die meende dat roken de mond desinfecteerde en dat matig roken geen kwaad kon. Hij zou nooit een sigaar of sigaret aanbieden aan een geliefd persoon want hij zou deze een slechte dienst bewijzen. Hij beloofde een gouden horloge aan iedereen uit zijn kring, die het roken zou stoppen. Drank was minder gevaarlijk, vond hij. (70). Eva Braun moest van hem zonder meer het roken opgeven, maar rookte dan stiekem. Haar zuster Gretl brak met dit taboe door tot ergernis van Hitlers kring toch te roken (71). Volgens Schenck kon hij het niet verdragen als in zijn aanwezigheid door mannen gerookt werd, maar negeerde hij het soms van vrouwen (72). Nog een andere zus, Ilse Braun, rookte tijdens het kaarten en ging op de nog niet gedoofde sigaret in de asbak zitten toen Hitler binnenkwam. Hij genoot ervan zich langdurig het kaarten te laten uitleggen en informeerde erna via Eva naar de blaren op haar billen (73).

Maser wijst op Hitlers merkwaardige dualiteit tussen zijn nooit falende hoffelijkheid en zijn privé-meningen over vrouwen. ‘Vrouwen vergaf hij uitlatingen die mannen misschien hun vrijheid en nog meer zouden hebben gekost.(...). (Hij was) tegenover vrouwen altijd geduldig, attent en argeloos,

ook als zij hem onaangename dingen zeiden. Henriette Hoffmann - von Schirach bij voorbeeld werd door hem alleen scherp terechtgewezen toen zij zich een opmerking permitteerde over de manier waarop de joden werden behandeld.' (74).

Hitler: zowel asceet als zoetekauw

Hitler had - afgezien van het mythische propagandabeeld - in elk geval iets van een asceet en was matig in veel dingen maar ook vrij extreem ongedoseerd in de bruuske afwisseling van die ascese (zelfs tot een soort vasten of versterving) en van snoeperij. Abrupte koerswijzigingen, waar niet meer op teruggekeerd werd, vindt Schenck een wezenskenmerk van Hitler (75).

Hitler zelf heeft zijn afkeer van vlees nooit degelijk uitgelegd. Vlees eten gelijk stellen met 'lijken eten', is niet verhelderend, is geen uiting van een gesofisticeerde mening maar eerder een sterk primaire en diepe emotionele reactie, zoals Schenck ook schrijft. In zijn latere, strengere vegetarische fazen, maakte hij nog een enkele uitzondering voor levernoedels. Dat was vlees eten onder een sterk gecamoufleerde vorm: het mocht er niet meer uitzien als vlees van oorsprong. Het doet denken aan zijn weigering om geconfronteerd te worden met door hem veroorzaakt leed. Later kwam hij wel voor de dag met allerlei rationalisaties onder de vorm van historiserende of pseudowetenschappelijke theorieën. Zo weet Hitler het ongezonde in de voeding aan het koken van levensmiddelen: 'De natuur leert ons, dat een rationeel dieet gebaseerd moet zijn op het eten van dingen in rauwe staat. De wetenschap heeft eveneens aangetoond dat koken de vitaminen vernietigt, ...' (76).

Een asceet met verslavingen evenwel: hij was een onverbeterlijke zoetekauw 'Hij deed wel zeven klontjes suiker in een kopje thee', zegt Friedelind Wagner, kleindochter van Richard (77), en hij was dol op bonbons, chocola, slagroom, koekjes en allerlei gebak, vooral volgens Oostenrijkse recepten.

'Toch registreerden de NKVD-officieren (leden van een Geheime Dienst van de Sovjets) de snelle wisseling van matiging en geschrans in Hitlers eetgewoonten, die ook andere getuigen uit die tijd opviel. Zo vertelde Friedelind Wagner dat Hitler elke middag en soms 's avonds noedelsoep at, maar wel tot twee pond bonbons per dag opat. Zijn jarenlange kompaan Ernst Hanfstaengel noemde Hitlers 'koekjesvegetarisme' en zijn snoepzucht 'onbegrijpelijk'. In Het Boek Hitler wordt de dictator afgeschilderd als een persoon die onder stress grote hoeveelheden koolhydraten ('bonbons met ponden tegelijk') verstouwde (78).

Hij at (of dronk) een grote kom chocola met 'een enorm eiland van slagroom'

in 1937 toen Lord Halifax (79) op bezoek was en koffie dronk (80). Hij was dus, in tegenstelling tot de opinie van de verder vermelde auteur, geen bijna-veganist, want veelgebruiker van eieren, room en boter: een ovolactovegetariër dus (81).

Hitlers typische menu

De 'typische menu's' die gegeven worden in de volgende twee geciteerde boeken, putten al dan niet samengevat uit Masers boek. Daarom geven we hier dan onverkort Masers eigen versie en laten de nogal uiteenlopende interpretaties daarin vervat er op volgen (82). Schenck geeft daarbij als commentaar dat dit overzicht niet differentieert in een chronologische evolutie (83).

'10 uur: H. pakt (gekleed in een nachthemd) van een voor zijn deur staande stoel de door zijn bediende (van 1934-1939 Karl Wilhelm Krause, van 1939-1945: Heinz Linge) klaargelegde ochtendbladen, onbelangrijke telegrammen, nieuwsberichten, meldingen en voor hem persoonlijk bestemde boodschappen, enz., gaat weer in bed liggen en kijkt alles door. Daarna: wassen, eigenhandig scheren (later, nadat zijn handen als gevolg van zijn ziekte trillen, laat hij zich scheren) en aankleden.

Tegen 11 uur: De bediende klopt op de afgesloten deur met de begroeting: 'Goede morgen mijn Führer. Het is tijd!'

11 tot 12 uur: Hitler bestelt zijn ontbijt door te bellen. In de eerste jaren bestaat het als regel uit een glas melk en knäckebrood, later uit zoet wittebrood, appel-, pepermint-, of kamillethee (bij verkoudheden met een scheut cognac) en een appel. Soms neemt hij wel eens kaas (vooral Gervaiskaas).

In 1944/45 eet hij bij het ontbijt opvallend veel cake met chocola, of een pap die gemaakt is van rauwe in melk geweekte havervlokken, een geraspte appel en een paar noten, citroenen en een kiemdieet.

De adjudant brengt de belangrijkste rapporten en spreekt met H. af hoe laat de besprekingen worden gehouden. In de bunker van de rijkskanselarij gaat H. pas tegen 8 uur 's morgens naar bed, na het ontbijt met cake en na gespeeld te hebben met zijn jonge herdershond, de reu Wolf. Omstreeks 11 uur is er meestal luchtalarm waardoor de korte 'nachtrust' beëindigd wordt. Vóór de door de oorlog veroorzaakte onregelmatigheden: na 12 uur bespreking met medewerkers, adviseurs, ontvangst van leden van de regering en bezoekers enz.

Tussen 14 en 17 uur: middagmaal: fruit, soep (nooit met vleesbouillon, behalve er soms in gesmokkeld door zijn dieetkokkin), bonen, wortels en andere groenten, aardappels en altijd (uitsluitend met citroen klaargemaakte) sla. H. eet graag stampot, het liefst met witte bonen, gele erwten en linzen. Verder houdt hij vooral van in de schil gekookte aardappels die hij na het pellen in de boter doopt. Is er biefstuk dan laat H. zich – met het oog op de

gasten – een schijn-biefstuk serveren. Die bestaat doorgaans uit groenten. Zijn voedsel wordt gewoonlijk uiterlijk aan dat der gasten aangepast. Hij eet wat zijn gasten krijgen aangeboden, maar hij neemt geen vlees of dierlijk vet. Sinds 1941 eet hij sardines in olijfolie, maar hij blijft alle spijzen weigeren die met vlees zijn klaargemaakt (uitgezonderd leverknoedels). De groente moet met verse boter (en als die schaars wordt, met reuzel) worden bereid. Een tijdlang versmaadt hij ook eieren met echte kaviaar niet. Maar als hij de prijs hoort van kaviaar mag kaviaar hem niet meer geserveerd worden.

H. eet ook graag spiegeleieren met brood dat zonder gist gebakken moet zijn en zonder korst geserveerd moet worden. Hij heeft er geen bezwaar tegen om dagen achtereen melknoedels te eten. Alleen moeten die wel iedere keer op een andere manier zijn klaargemaakt (geroosterd, gebraden of gekookt enz.).

Tussen 20 en 24 uur: Avondeten: voor H. zijn er meestal gekookte eieren, aardappels in de schil en witte kaas.

Na het avondeten rust H. een uur (tijdens de oorlog kon dat niet altijd). Na Stalingrad drinkt hij een of twee glazen bier omdat hij hoopt daarna gauw moet te zullen worden. Deze poging geeft hij echter weer op als hij merkt dat het bier drinken hem zwaarder maakt.

Na het uurtje rust tussendoor: voor de oorlog 'gesprekken bij de haard', later besprekingen van de militaire situatie die zich in toenemende mate voortslepen tot het ochtendgloren en niet zelden tot 6 uur in de morgen of nog later duren. In 1944/45 (vooral in Berlin; vgl. het overzicht 'Hitlers hoofdkwartieren') is hij soms om 8 uur 's morgens nog op en houden zijn secretaresses, zijn adjudant Schaub of zijn lijfarts dr. Morell hem gezelschap.' (hierna volgt de zeer lange lijst met geneesmiddelen).'

Tot zover dit relaas van Hitlers gewone dagindeling en voedingsgewoonten. Bij zijn tijdelijk verblijf in het legerhoofdkwartier, de bunker in Brûly-de-Pesche (Belgische Ardennen) in juni 1940, luidt het commentaar dat Hitler, 'op het veganistische af', vegetariër was (84). Dit stemt overeen met wat in de 'Inleiding tot de Tafelgesprekken' uit de biografie van Werner Maser gehaald werd, alleen is de interpretatie erg verschillend. In zijn biografie van Hitler schetst Werner Maser een beeld van diens eetgewoonten, waaruit blijkt dat we hem niet echt vegetariër of geheelonthouder mogen noemen:(...). (85).

Besluit

Hitler evolueerde naar een consequenter en beperkter vegetarisch dieet.' Aan eten en drinken hechtte Hitler aanvankelijk weinig waarde. Hij at wat beschikbaar was. Vegetarisch at Hitler vanaf 1931, het sterfjaar van zijn nicht Geli Raubal. Na verschillende darmkolieken werd een speciaal dieetprogramma samengesteld.' (86). Hij was matig en zeer zelfbeheerst in veel dingen (niet-roker, matig alcoholgebruik) en alhoewel Goebbels'

propagandabeeld mythische proporties aannam, had hij toch iets van een asceet maar dan een met een compenserende verslaving aan zoetigheid. Van de vele mogelijke motieven voor zijn vegetarisme, is er ook dat van zich willen onderscheiden, zelfs van zijn eigen intieme kring.

We besluiten deze beschrijving met een passage uit 'Er ist wieder da' van Timur Vernes (87). In de tweede zin spreekt de 'herrezen' Hitler. "Is het toeval? Ik bedoel dat u ook vegetariër bent?" "Absoluut niet," zei ik, "je moet gewoon je verstand gebruiken. Ik ben het nu al zo lang, dat het eigenlijk een kwestie van tijd is voordat ook andere mensen tot deze overtuiging geraken. (...)"

Noten

- 1 Prof. Dr. H.W. von der Dunk, Nawoord. De Hitler-gesprekken en het waarheidsvraagstuk, p. 266/267, in: Hermann Rauschning, *Gesprekken met Hitler*, de Prom Amsterdam/Antwerpen 2003² (1940/1973) (vert. van *Gespräche mit Hitler*, Europa Verlag Zürich 1940/1973). Mijn ontcurivering.
- 2 Belangstelling voor Hitler tonen , kan wel eens een vraag tot verklaring (=verantwoording) voor die belangstelling oproepen. Een andere commentaar op dit artikel luidde ook dat Hitlers vegetarisme geen onderwerp voor een artikel hoort te zijn, wel bijvoorbeeld iets uitermate gewichtigers als de Holocaust. Nog een andere commentaar beduidde dat het geen ernstig te nemen onderwerp was ("die grap"). Diepgaander kritiek op zich bezighouden met (triviale?) aspecten van Hitlers persoonlijk leven verwijst naar een bepaald standpunt innemen omtrent de kwestie van het gewicht toekennen aan de persoonlijkheid van Hitler (versus het overwicht toekennen aan de omstandigheden). Het ontelbaar aantal publicaties over alle aspecten van de persoon Hitler doet niet af aan dit standpunt. '(Haffner) beschreef Hitler als iemand met een ongewoon armelijk persoonlijk bestaan, als een man met een wegwerpleven: geen opleiding, geen beroep, geen liefde en vriendschap, huwelijk of vaderschap. Politiek was voor hem een levenssurrogaat. Bij deze *unperson*, aldus de latere Hitler- biograaf Ian Kerschaw, vielen privé-leven en openbare politiek volledig samen. Desondanks zijn er nog steeds historici op zoek naar allerlei details uit zijn particuliere leven om Hitler te verklaren.' Dit dus in tegenstelling tot Haffner zelf. Frits Boterman, het ongelijke duel tussen Haffner en Hitler, p.213, in: Sebastian Haffner, *Kanttekening bij Hitler*, Rainbow Pockets A'dam 2002 (vert. van *Anmerkungen zu Hitler*, 1978).
- 3 Sebastian Haffner, *Kanttekeningen bij Hitler*, Becht Amsterdam s.d. (vertaling van *Anmerkungen zu Hitler*, Kindler Verlag München 1978), pp. 193/194.
- 4 Het nazi-bewind voerde wetten in die het dierenwelzijn moesten bevorderen.
- 5 Luc Devriese, Vlees eten, mag dat wel? Voorgeschiedenis van de het hedendaagse vegetarisme. Van Mensen en Dieren. Deel 2, in: *van Mensen & Dingen, Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, 11e jrg nr. IV 2013, p.5-40.
- 6 Bijvoorbeeld op p. 143 bij William L. Shirer, *Opkomst en ondergang van het Derde Rijk*, Becht Amsterdam s.d. (vert. van *The Rise and Fall of the Third Reich*).
- 7 John Lukacs, *Hitler en de historici, de plaats van Adolf Hitler in de 20ste eeuw*,

- Mets & Schilt, A'dam 1999/deze uitgebreide uitgave: 2008 (oorspronkelijke Engelse uitgave 1997/2008), p. 258.
- 8 Ian Kershaw, *Hitler, Hoogmoed 1889-1936, Vergelding 1936-1945*, Spectrum Utrecht, eendelige uitgave 2006² / 1ste druk 2005 (vert. van *Hitler Hubris 1889-1936, Nemesis 1936-1945*, 1998/2000), p.556.
  - 9 Kershaw, Deel 2, p.691.
  - 10 Kershaw, Deel 1, p. 399 nota 14, de bladzijden verwijzen naar de eerste Schenck-uitgave in 1989; voor de door mij gebruikte uitgave: zie eindnoot 18.
  - 11 Henrik Eberle en Mattias Uhl, *Het Boek Hitler, Het onthullende dossier van de Russische Geheime Dienst*, 2006² (2005) (vert. van *Das Buch Hitler* 2005), p.415.
  - 12 Het Boek Hitler, p. 485 nota 488.
  - 13 'De feiten over Hitler', recensie door Arthur Stam van het boek *Adolf Hitler* van John Toland, Vrij Nederland van 8 juli 1978, p. 19.
  - 14 P.F.M. Fontaine, *De onbekende Hitler*, Ambo Baarn 1992. Henk van de Capelle en Peter van de Bovenkamp publiceren een reeks boeken over Hitler en omgeving. Deze bevatten veel beeldmateriaal en zijn populariserend bedoeld. De auteurs nemen bekende wat sensationele maar erg betwiste theorieën over, zoals Hitlers monorchisme, zijn sexuele perversie,... (Van Capelle, H. en van de Bovenkamp, P., *Hitlers handlangers*, Verba Soest 2004, p. 182).
  - 15 John Toland, *Hitler, het einde van een Mythe*, Bruna & Zn, Utrecht 1983⁴/1977¹ (vert. van *Adolf Hitler*, 1976), p. 46.
  - 16 Kershaw Deel 1, p. 92.
  - 17 Ernst Günther Schenck, *Patient Hitler, eine medizinische Biographie*, Bechtermünz Verlag, Genehmigte Lizenzausgabe für Weltbild Verlag Augsburg 2000, p. 34.
  - 18 Toland pp. 83/84; honden- en kattenvlees: blijkbaar is dit niet zomaar een frontlegende, een fantasierijk gerucht. Zie het hondenvleesverbruik tijdens de wereldoorlogen in België: Luc Devriese, o.c., pp. 28-31.
  - 19 Guido Knopp, *Hitler, een balans*, Deltas, 2000 (vert. van *Hitler – eine Bilanz*, 1995), p. 129.
  - 20 Schenck, p. 36.
  - 21 Kershaw Deel I, p. 349; ook Schenck p. 37.
  - 22 Schenck, p. 56.
  - 23 Schenck, p.37.
  - 24 Schenck, p. 41. Eigenlijk Ostera Bavaria. Het restaurant bestaat nog altijd op dezelfde plaats, heden onder de naam Osteria Italiana. Jeroen Meus toont dit restaurant als hét lievelingsrestaurant van Hitler in de afgevoerde VTR-uitzending over de Plat Préféré van Hitler. Zie verder eindnoot 67.
  - 25 haar moeder Angela sr. was later kok op de Berghof, zie verder.
  - 26 Toland, p. 275 en *voetnoot; *Leberknödel*: balletjes van aardappel en varkenslever, zie nl. wikipedia; Schenck, p. 38: Hitler zelf zegt erover...*der einzige Kompromiß...*
  - 27 Fontaine, p. 66.
  - 28 Werner Maser, *Hitler, Legende, mythe, werkelijkheid*, 1985² (1973¹) (vert. van *Adolf Hitler, Legende, Mythos, Wirklichkeit*, Bechtle Verlag München 1971), p. 323. Masers reputatie van betrouwbaarheid kreeg een flinke deuk nadat hij zich ingelaten had met de vermeende 'zoon' van Hitler. Het bestaan van die zoon (of heden kleinzoon), is een fabeltje. Zie Jean-Paul Mulders, De kleinzoon

van Hitler, p. 114, in: *Knack* van 18 april 2012, pp. 114-118. En in het boek van Siegfried Debaeke, *Hitler in Vlaanderen*, De Klaproos Brugge 2011, op p. 165, luiden de beschuldigingen nog ernstiger: *...schaamteloos (...) vervalsen... alle grenzen van goed fatsoen (...) overschrijden... zijn vak te schande maken*. Fontaine schrijft al in 1992 (p. 88, voetnoot) dat dit een fabeltje is. Hij verwijst naar secretaresse Schroeder voor het gerucht, maar schrijft niet op welke grond hij dit een fabeltje vindt.

29 Schenck, p. 39.

30 Schenck, p. 67.

31 Toland, p. 342.

32 Schenk, pp. 42 e.v.; Maser p. 350; www.xs4all.nl/~jeroenvu/gwv/hitler.htm. Rudolf Hess, Hitlers plaatsvervanger, vegetariër, niet-roker, niet-drinker, bracht zijn eigen vegetarisch potje voor de lunch mee naar Berlijn of naar Berchtesgaden maar dat werd hem na een tijd verboden door Hitler, die het eerst niet gemerkt had. Hess gebruikte daarna de lunch daar nog maar zelden. Van Capellen en van de Bovenkamp, o.c. 2004, p.76.

33 Groenten en fruit gedijden niet goed op die plaats; Schenck, p.63; en.wikipedia: Adolf Hitler's vegetarianism.

34 Toland, p. 418.

35 Toland, p. 800. Er wordt aan getwijfeld of hij dit slachthuis bezocht heeft. Kershaw (Deel 2, p. 708) vermeldt wel dat er vanuit het legerhoofdkwartier in de Oekraïne, de *Werwolf*, bezoek werd gebracht door de secretaresses o.m. aan een slachthuis annex vleesfabriek. Hitler vermeed immers rechtstreeks geconfronteerd te worden met gruwelijke zaken (Knopp, p. 154: 'Hij heeft het gruwelijke verre van zich gehouden'), met dierenleed (In en.wikipedia: volgens de BBC-reeks *The nazis. A warning from history*. Geproduceerd door Laurence Rees met advies van Ian Kerschaw, BBC 1999. Ik heb de dvd's bekeken maar dit niet gevonden) en met de gevolgen van zijn misdadige beslissingen. Maser (p.251) schrijft het volgende over Hitlers vermijden van confrontaties met die gevolgen: 'De mening dat Hitler, die zonder aarzelen doodvonnissen ondertekende (...), beslist in staat zou zijn geweest om zelf te doen waartoe hij het bevel gaf, is gebaseerd op het vermoeden dat hij wegens zijn enorme fysieke en psychische belasting zijn krachten beheerst moest gebruiken en alleen om die reden confrontaties van deze soort vermeed. De bewijsbare feiten spreken overtuigend tegen deze stelling. Het feit dat hij zelfs nog niet eens een van zijn dieetkooksters, van wie plots bekend werd dat zij van joodse afkomst was, in haar gezicht durfde te zeggen dat hij haar ontslag gaf aangezien zij Jodin was (noot 356), doet bovendien vermoeden dat hij zelf ook in verband met de uitmoording van de joden, 'slechts' onmenselijk was zolang hij niet oog in oog stond met zijn slachtoffers(...)'. Volgens Schenck zou er op vraag van Hitler voor gezorgd zijn dat deze vrouw later 'arisch' verklaard werd (pp. 62/63). Zo is er een bekend incident (zie ook hoger) de vrouw (de dochter van Hitlers hofphotograaf Hoffmann) van de (vroegere) leider van de Hitlerjugend Von Schirach. Deze vrouw vertelde over de slechte behandeling van de joden in Nederland, waar zij op bezoek geweest was. Hitler werd kwaad en barstte uit over het nutteloze van menselijkheid en de vrouw vluchtte weg uit de kamer, werd daarna verzocht te vertrekken (met haar man) en was voortaan persona non grata bij de kring rond Hitler (Knopp, p. 154; Toland, p. 803; Fontaine, p. 209: er viel een ijzige stilte en Hitler ging kort erna weg. Zeer uitgebreid bij van Capelle en van de

Bovenkamp, o.c., pp. 150/151). De executie van de samenzweerders van de aanslag op Hitler op 20 juli 1944 werd op zijn bevel gefilmd, maar het is niet zeker dat hij die gruwelijke beelden heeft bekeken. 'De getuigenissen spreken elkaar tegen', schrijft Kershaw (Deel 2, p. 917).

- 36 Toland, pp. 800/801.
- 37 Toland, p. 886.
- 38 Maser, p. 379.
- 39 Schenck, p. 41.
- 40 Schenck, pp. 61/62.
- 41 Toland, p. 286; Fontaine, p. 233.
- 42 Toland, p. 431.
- 43 Lukacs, p.78.
- 44 Toland, p. 735.
- 45 Het Boek Hitler, p. 454 noot 181.
- 46 Toland, p. 861.
- 47 Lukacs, pp. 51, 76 en 139.
- 48 https://en.wikipedia.org/wiki/adolf_hitler's_vegetarianism. <https://de.wikipedia.org/wiki/Vegetarismus>
- 49 Schenck, pp. 266/267.
- 50 Fontaine, pp. 232 tot 234
- 51 Fontaine, p. 66. Hij dronk tijdens zijn kanselierschap een speciaal voor hem gebrouwen bier met een laag alcoholgehalte.
- 52 Fontaine, p. 232.
- 53 *Hitlers Tafelgesprekken 1941-1944*, vert. uit het Engels door Peter Andriess en ingeleid door Bert Natter, De Prom Amsterdam 2005 (1980), p. 146, nacht van de 8ste - 9de januari 1942.
- 54 Maser, p. 69, uit dezelfde bron.
- 55 Fontaine, p. 40.
- 56 Schenck, p. 33.
- 57 Schenck, p. 33.
- 58 Fontaine, p. 94: een Rüdeshheimer Gewurztraminer.
- 59 Toland, p. 803.
- 60 *Hitlers Tafelgesprekken*, p. 175, 22 januari 1942 avond; Schenck, p.33.
- 61 Toland, p. 154; zie ook Jeroen Meus in eindnoot 67.
- 62 Toland, p. 981.
- 63 Toland, p. 662.
- 64 Schenck, p. 69.
- 65 Het Boek Hitler, p. 415.
- 66 Gie van den Berghe, *Kijken zonder zien, omgaan met historische foto's*, Pelckmans Kalmthout 2011, p. 87.
- 67 Idem, pp. 96/97. Internet over Hitlers vegetarisme: -nl.wikipedia.org/wiki/Adolf_Hitler -en.wikipedia.org/wiki/adolf_hitler's_vegetarianism; www.thirdreichruins.com/gutshofteehaus.htm
- Zijn anti-rookhouding heeft minder aandacht gekregen dan zijn vegetarisme, waarover er uitgebreid discussie gevoerd wordt op het internet. Het al dan niet vegetarisch zijn van Hitler blijft de discussie beroeren, alsof Hitlers vegetarisme een smet zou werpen op het principe van het vegetarisme. Er loopt een discussie op internet hoe consequent Hitler daarin wel geweest is en of Hitlers vegetarisme het ganse vegetarisme niet in diskrediet brengt. Zie daarvoor

ook het beruchte afgevoerde Canvasprogramma met het lievelingsgerecht of de *Plat Préféré* van Hitler: volgens dat programma *forel in botersaus* of *forel meunière* (een referentie hiernaar www.xs4all.nl/~jeroenvu/gwv/hitler.htm). Hitlers at inderdaad graag *forel in botersaus*, toch in een bepaalde periode (Schenck, p. 37, in 1929), maar hét lievelingsgerecht? Daarvan vinden we er meer. In het boek van Pauline Kohler, *the woman who lived in Hitlers house*, is dit Hitlers lievelingsgerecht. Deze bron wordt echter beschouwd als helemaal niet betrouwbaar en zelfs als een vervalsing (zie een beetje verder over de websites i.v.m. Pauline Kohler). Jeroen Meus, de kok en woordvoerder van het programma, verklaart in het Canvasprogramma dat Hitler geen echte vegetariër was en dat hij daarin ook dubbel was: hij beweerde dat hij iets was maar was het niet! ‘*Zo kennen we hem natuurlijk*’, zegt Jeroen wijsneuzig. Jeroen demonstreert ook Hitlers wijze van witte wijn drinken door een zakje suiker toe te voegen aan zijn glas witte wijn en dit terecht ‘walgelijk’ te vinden. (internet www.youtube.com/watch?=&google op Plat Préféré Hitler 25 oktober 2008 – fragment nog bekeken op 13 augustus 2013).

Over het boek: Pauline Kohler, *The woman who lived in Hitlers house*. Dit boek werd uitgegeven in 1940 (!) in Londen. Het zou deel uitmaken van de British Black Propaganda. (vervalste informatie doorgeven om de vijand in diskrediet te brengen bij de eigen bevolking; zie de Engelse wikipedia- website daarover) tijdens de Tweede Wereldoorlog, geleid door een afdeling van de Britse Geheime Dienst. Fontaine (p. 140) gebruikt de Nederlandse uitgave van het boek (uit 1941!) als bron, bv. over de inrichting van het Berghof. Hij neemt het verhaal over cellen in de kelder, waar Pauline Kohler getuige zou geweest zijn van een strafuitvoering op een dienstmeisje, een geseling, over. Meerdere auteurs zouden schuilgaan achter de fictieve naam P.K. Eén van auteurs of de eigenlijke auteur zou Richard of Ronald Collier (Kohler?) heten. Diens dochter Karilyn (als we mogen afgaan op oncontroleerbare internetgegevens) verdedigt haar vaders actie als gerechtigd en beweert dat niet alles vals, d.w.z. fictief is in het boek. Volgens haar zou de vertellende persoon bestaan hebben en is er documentatie verzameld waarop het boek mede gebaseerd is. Deze paragraaf over het boek is gebaseerd op de volgende internetwebsites: <http://forum.axhistory.com/viewtopic.php?f=77&t=152342>; www.nizkor.org/ftp.cgi/people/h/hitler.adolf/oss.papers/text/oss-sb-kohler; www.artifact.com/auctions-lot/books-kohler-pauline-pseudonym-i-was-hitler-s (versie 13 augustus 2013).

68 Het Boek Hitler, p. 484, noot 475, verwijzend naar Schenck pp.32-38.

69 Hitlers Tafelgesprekken, p. 274, nacht van de 11de 12de maart 1942; Schenck, p.32 uit dezelfde bron.

70 Toland, p. 801.

71 Kershaw Deel 2, p. 300.

72 Schenck, p.32 en Maser, p. 311.

73 Maser, pp. 311/312.

74 Maser, p. 312. Zie ook verder andere versies van dit verhaal.

75 Schenck, p. 32.

76 Hitlers Tafelgesprekken, p. 338, Rijkskanselarij, 25 april 1942 middag.

77 ‘*Eeuwig laaiend vuur*’, interview van Cherry Duyns met Friedelind Wagner, Vrij Nederland 28 juni 1980, p.7.

78 Het Boek Hitler, pp.415/6.

79 Buitenlandminister, voorstander van een verzoeningspolitiek tegenover Hitler,

- in tegenstelling tot Churchill.
- 80 Toland, p. 455.
- 81 www.xs4all.nl/~jeroenvu/gwv/hitler.htm ; <http://jeroenvu.home.xs4all.nl/gwv/hitler.htm>
- 82 Maser, pp. 349 tot 351.
- 83 Schenck, p. 40.
- 84 Geert Clerbout, *Publiek Geheim, Plekken met een verborgen geschiedenis*, Canvas en uitgeverij Van Halewyck 2011, p. 207, naar R. Mathot, *Hitler in België*, Lannoo Tielt 2001³, p. 107.
- 85 Hitlers Tafelgesprekken, Inleiding, pp. ii en iii.
- 86 Het Boek Hitler, pp. 485/6, noot 478, met verwijzingen naar Schenck en naar Maser. 'Op de Duitsers kwam Hitler over als pretentieloze asceet en eerste dienaar van zijn volk. Sinds de zelfmoord van zijn nicht at hij geen vlees meer en vermeed alcohol en tabak.' (Knopp, p. 15). En Hitlers relaties met vrouwen werden geheim gehouden. Hitler als asceet, geheel toegewijd aan de Duitse Zaak, is een mythisch propagandabeeld, waartoe imagovorming via fotomateriaal (Hoffmann) en door propagandaminister Goebbels bijgedragen hebben. Zie ook Laurence Rees, *Het charisma van Adolf Hitler. Hoe hij miljoenen naar de afgrond leidde*, Ambo Amsterdam 2013³), (vert. van *The dark Charisma of Adolf Hitler. Leading millions into the Abyss*, BBC 2012), p. 107 over de creatie door Goebbels van de Führer-mythe.
- 87 Timur Vermes, *Daar is hij weer*, De Bezige Bij Antwerpen, Antwerpen 2013 (vert. door Liesbeth van Nes uit het Duits: *Er is wieder da*, Bastei Köln 2012), p. 140.